

Imam Sadiq Research Institute

for Islamic Sciences

Research Institute for Political
and Defence Studies

P. ISSN: 2345-5705 & E. ISSN: 2717-3720

Website: <http://ipr.isri.ac.ir>

Volume: 12 ; Number: 26

Comparative Study of the Socio-Political Presence of Women in Islamic Thought and Feminist Perspective

Mohammad Sadegh Hedayatzadeh*, Ruhollah Davari**

Doi: <https://doi.org/10.22034/IRP.2025.481705.2189>

Receipt: 2024/10/3 - Accepted: 2025/2/16

(270-296)

Abstract

The socio-political presence of women in Islamic society is one of the challenging issues of the present era. In this regard, we observe a range of opinions that can be called extremes and exaggerations. Ayatollah Khamenei has criticized these views and introduced another model of the socio-political presence of women. Also, Amina Wadud, as the most prominent figure associated with the movement known as Islamic feminism, emphasizes the Islamic approach to the presence of women in society. The present article, using a comparative method, seeks to answer the question of how the socio-political presence of women in Islamic thought and the feminist perspective differ from each other, focusing on the views of the Supreme Leader of the Islamic Revolution and Amina Wadood. Therefore, after explaining the views of the most important thinkers of these two movements (Ayatollah Khamenei and Amina Wadud), the mentioned views are categorized accordingly and the points of commonality and distinction are examined. Relying on the concept of monotheism, Amina Wadud proposes two models of “monotheistic hermeneutics” and “monotheistic schema” and ignores some Islamic considerations for women’s social presence. While the Supreme Leader of the Revolution emphasizes the necessity of the social-political presence of Muslim women, he considers gender justice more valid and presents a balanced view between the family role of women and their presence in society.

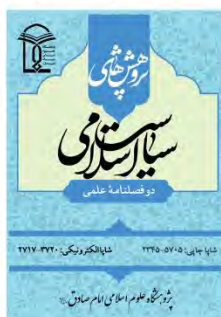
Keywords: Social-political presence, women, Islamic thought, feminist perspective, Ayatollah Khamenei, Amina Wadud.

*. Department of Islamic Education,
Farhangian University Tehran, Iran,
m.s.hedayatzadeh@cfu.ac.ir.

**. Researcher of Imam Sadiq Institute
of Islamic Sciences.
Rdavari68@gmail.com

پژوهشگاه علوم اسلامی امام صادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق
پژوهشگاه مصادق

* استادیار گروه آموزش معارف اسلامی،
دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران،
M.s.hedayatzadeh@cfu.ac.ir
** پژوهشگر پژوهشگاه علوم اسلامی امام
صادق، Rdavari68@gmail.com

بررسی تطبیقی حضور سیاسی-اجتماعی زنان در اندیشه اسلامی و نگرش فمینیستی

محمدصادق هدایت‌زاده*، روح‌الله داوری**

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22034/IRP.2025.481705.2189

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۷/۱۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۸
(۲۷۰-۲۹۶)

چکیده

حضور سیاسی-اجتماعی زنان در جامعه اسلامی یکی از مسائل چالشی عصر حاضر است. در این زمینه شاهد طیفی از نظرات هستیم که دو سر آن را می‌توان افراط و تفریط نامید. آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله ضمن نقد این دیدگاه‌ها، الگوی دیگری از حضور سیاسی-اجتماعی زنان را معرفی کرده است. همچنین آئینه ودود به عنوان برجسته‌ترین شخصیت منسوب به جریان موسوم به فمینیسم اسلامی بر رویکرد اسلامی حضور زنان در جامعه تأکید دارد. مقاله حاضر با روش تطبیقی به دنبال این سؤال است که حضور سیاسی-اجتماعی زنان در اندیشه اسلامی و نگرش فمینیستی با تمرکز بر دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب و آئینه ودود چه تفاوتی با یکدیگر دارند. از این‌رو پس از تبیین دیدگاه مهم‌ترین اندیشمندان این دو جریان (آیت‌الله خامنه‌ای و آئینه ودود)، نظرات مذکور به صورت متناظر دسته‌بندی شده و نکات اشتراک و افتراق نقد و بررسی می‌شوند. آئینه ودود با تکیه بر مفهوم توحید، دو الگوی «هرمونیک توحیدی» و «طرح‌واره توحیدی» را مطرح کرده و برخی ملاحظات اسلامی برای حضور اجتماعی زن را نادیده می‌گیرد. در حالی که رهبر معظم انقلاب رحمته‌الله ضمن تأکید بر لزوم حضور سیاسی-اجتماعی زن مسلمان، عدالت جنسیتی را معتبرتر دانسته و نگاهی متعادل میان نقش خانوادگی زن و حضور او در جامعه ارائه می‌دهد. **واژگان کلیدی:** حضور سیاسی-اجتماعی، زنان، اندیشه اسلامی، نگرش فمینیستی، آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله، آئینه ودود.

۱. مقدمه

حضور سیاسی-اجتماعی زنان در زمره مسائل بحث‌برانگیز در محافل علمی مختلف است. در این زمینه شاهد طیف متنوعی از نظرات هستیم که دو سر آن را می‌توان افراط و تفریط نامید؛ تفریط حضور زنان در جامعه به معنای به حاشیه بردن زنان (در نگرش سنتی نادرست) و افراط حضور زنان به معنای حضور بی‌قاعده و مشکل‌ساز (در نگاه برخی جریان‌های فمینیستی) که هر دوی این رویکردها نادرست است؛ کما اینکه علمای اسلامی همچون آیت‌الله خامنه‌ای (دام‌الله) بارها به این افراط و تفریط اشاره نموده و الگویی جایگزین (الگوی سوم) را بر اساس دیدگاه واقعی اسلام، پیرامون حقوق زنان و جایگاه سیاسی-اجتماعی آنان معرفی کرده‌اند.^۱

در این میان، یکی از جریان‌های فکری که به استخراج دیدگاه اسلام پیرامون حقوق زنان و جایگاه اجتماعی آنان می‌پردازد، جریان موسوم به «فمینیسم اسلامی»^۲ است.^۳ نواندیشان مختلفی از این جریان در عرصه بین‌المللی مطرح شده‌اند، همچون فاطمه مرنیسی، لیلا احمد و اسما بارلاس (میرخانی و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۷۰)؛ اما در این میان شاید بتوان ادعا کرد برجسته‌ترین شخصیت منسوب به جریان موسوم به فمینیسم اسلامی، «آمنه ودود»^۴ است.^۵

شایان ذکر است جریان موسوم به فمینیسم اسلامی برخلاف فمینیسم سکولار^۶، بنیانی دینی داشته (ولو در ظاهر) و حمایت از زنان را در چارچوب اسلامی ارائه می‌کند. یکی از

۱. ر.ک: آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۱/۱۲/۱۶.

2. Islamic feminism

۳. البته پیرامون امکان جمع بین «اسلام» و «فمینیسم» در عبارت «فمینیسم اسلامی» نیز تردیدهای جدی وجود دارد و برخی آن را متناقض می‌دانند (ر.ک: کرمی و محبوبی شریعت پناهی، ۱۳۹۲).

4. Amina Wadud

۵. ودود در کتاب اول خود، از پذیرش برجسب فمینیستی ابا داشته (ودود، ۱۳۹۳: ۲۸) اما در کتاب دوم خود، خود را حامی فمینیسم می‌داند (4: wadud, 2006). البته به طور کلی فمینیسم اسلامی عنوانی هست که ناظران غربی و برخی فعالان مسلمان حقوق زنان برای آن انتخاب کرده‌اند (بدره، ۱۴۰۲: ۱۸).

6. Secular feminists

این مفاهیم اسلامی که در میان شخصیت‌های برجسته این جریان از جمله آمنه ودود بسیار مورد استفاده قرار گرفته، مفهوم توحید است. وی با تکیه بر مفاهیم بنیادین دینی مثل توحید و با تأکید بر قرآن به بازبینی جایگاه زنان در جامعه اسلامی پرداخته و به دنبال برابری جنسیتی^۱ و افزایش میزان مشارکت سیاسی-اجتماعی زنان است^۲؛ اما کمیت و کیفیت این حضور در جامعه اسلامی محل بحث و گفتگو هست.

برای مثال در نگاه فمینیستی، زنان می‌توانند تمامی مناصب حاکمیتی را به عهده بگیرند حال آنکه این مسأله در اسلام محل تردید است. علاوه بر این فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی زنان ممکن است مانع وظایف اصیل خانوادگی زن شده و چالش‌هایی برای خانواده ایجاد کند که این از نظر اسلام امری نامطلوب است؛ بنابراین بررسی نسبت حضور سیاسی-اجتماعی زنان با نقش‌های خانوادگی آنان جای بحث دارد. همچنین یکی از چالشی‌ترین مباحث سال‌های اخیر کشور، نوع پوشش زن در جامعه است. حضور سیاسی-اجتماعی زنان در اسلام، چه الزاماتی در پوشش و نحوه تعامل با نامحرم برای او دارد؟ این مسأله نیز می‌تواند در نگاه اصیل اسلامی و نگاه نوین فمینیستی متفاوت باشد و شایسته هست مورد ارزیابی قرار بگیرد.

هرچند آمنه ودود از مفهوم توحید برای افزایش مشارکت سیاسی-اجتماعی زنان استفاده بسیار کرده، اما در میان علمای اسلامی کمتر کسی است که از مفهوم توحید برای زنان استفاده کرده باشد. در این میان آیت‌الله خامنه‌ای^۳ از آن جهت که رهبر جامعه اسلامی بوده و علاوه بر مبانی علمی، به انواع مسائل اجتماعی داخلی و بین‌المللی آگاه هستند، نگاه جامع‌تری در زمینه زنان داشته و نظرات ایشان پیرامون حضور اجتماعی زنان و حدود آن نسبت به برخی نگاه‌های سنتی، واقع‌بینانه‌تر است. هرچند ایشان به‌طور مستقیم از مفهوم توحید در مسأله حضور اجتماعی زنان استفاده نکرده‌اند، اما ثمرات نگرش توحیدی ایشان قابل توجه است. برای مثال ایشان تسلط بر جوامع بشری با استفاده از استبداد و منیت را ضد

1. Gender equality

۲. جالب است که همین مؤلفه‌ها محل توجه حامیان حقوق زن در ایران نیز هست، مثل پایین بودن آمار مشارکت سیاسی زنان در ایران نسبت به متوسط جهانی (قاسمی و معالی، ۱۳۹۳).

مفهوم توحید می‌دانند (آیت الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۷/۱/۲۵) و هر چیزی که به اراده الهی منتهی نشود، از جمله پیروی از عادات بی‌دلیل و نظام‌های اجتماعی نادرست را نوعی شرک به خدا عنوان می‌کنند (همان: ۱۳۹۱/۸/۲۳ و ۱۳۷۹/۹/۱۲). ایشان بت‌مردگرایی در جاهلیت را ریشه برخی مشکلات کنونی زنان دانسته (همان: ۱۳۷۹/۶/۳۰) و اساساً به حاشیه‌راندن زن در تعریف شرقی را زیر سؤال می‌برند (همان: ۱۳۹۱/۱۲/۱۶)، کما اینکه ودود نیز سنت مردگرایی و مردسالاری و در حاشیه بودن زن را ضد مفهوم توحید بیان می‌کند.

مقاله حاضر نخست به دنبال تبیین نگرش توحیدی رهبر معظم انقلاب برای افزایش مشارکت سیاسی-اجتماعی زنان مسلمان بوده و سپس به دنبال استخراج نظرات مرتبط با همین مسأله از نگاه آمنه ودود به عنوان برجسته‌ترین شخصیت منسوب به جریان موسوم به فمینیسم اسلامی است؛ تا در نهایت در یک بررسی تطبیقی و با مراجعه به منابع معتبر اسلامی، میزان صحت و سقم نظرات را ارزیابی نماید. از این‌رو سؤال اصلی پژوهش این است که حضور سیاسی-اجتماعی زنان در اندیشه اسلامی و نگرش فمینیستی با تأکید بر دیدگاه‌های رهبر معظم انقلاب و آمنه ودود چه تفاوتی با یکدیگر دارد.

۲. پیشینه تحقیق

آثاری پیرامون دیدگاه آمنه ودود و رهبر معظم انقلاب علیه السلام در حوزه جایگاه زن و حضور اجتماعی او وجود دارد که به مهم‌ترین موارد مرتبط با مقاله حاضر اشاره می‌شود:

الف) از هرمنوتیک توحیدی تا پارادایم توحیدی؛ بررسی تطور روش‌شناسی آمنه ودود در فهم قرآن. نویسندگان در این مقاله به بررسی روش‌های تفسیری آمنه ودود با تکیه بر مفهوم توحید در فهم قرآن پرداخته‌اند؛ اما هدف مقاله حاضر بررسی استخدام مفهوم توحید برای حضور سیاسی-اجتماعی زنان مسلمان است (بیرامی و دیگران، ۱۳۹۷).

ب) بررسی مفهوم نقش جنسیتی در دیدگاه آمنه ودود با رویکرد اجتهادی-کلامی. در این مقاله نظرات دو شخصیت فمینیستی «لیلا احمد» و «صبا محمود» به صورت تطبیقی با نظرات امام خمینی علیه السلام پیرامون حقوق اجتماعی و سیاسی زنان بحث شده است. این دو

فمینیست اساساً تحقق حقوق اجتماعی و سیاسی زنان را در حکومت اسلامی امکان‌پذیر نمی‌دانند و اساساً همچون ودود از مفاهیم دینی مثل توحید در افزایش مشارکت سیاسی- اجتماعی زنان استفاده نکرده‌اند (قاسم‌پور و نصرت خوارزمی، ۱۳۹۸).

ج) واکاوی نقش اجتماعی زن از منظر آیت‌الله خامنه‌ای. نویسندگان در این مقاله به بررسی سخنان رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام طی سال‌های ۱۳۸۷ تا ۱۳۹۲ پرداخته و نقش اجتماعی زن در دیدگاه معظم‌له را در پنج دسته (اشتغال، فعالیت‌های سیاسی و...) احصا نموده و نگاه ایشان را به‌خوبی تبیین کرده‌اند (لول‌آور و شاهمرادی زواره، ۱۳۹۳).

با توجه به آثار مذکور، نوآوری مقاله حاضر در بررسی استخدام اصل توحید در اسلام به‌منظور اصلاحات سیاسی- اجتماعی زنان در کنار رویکرد تطبیقی آن است. این مقاله با رویکرد تطبیقی بین رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام و آمنه ودود تلاش می‌کند تقابل دیدگاه اصیل اسلامی آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام با نظرات سیاسی- اجتماعی ودود را بررسی نموده و حمایت واقعی نگاه توحیدی جامعه اسلامی از حضور اجتماعی و سیاسی زنان را به‌صورت واضح‌تری نشان داده و نادرست بودن برخی ادعاهای فمینیست را به‌منصبه ظهور برساند.

۳. روش تحقیق

تفکر، بدون مقایسه قابل تصور نیست و در غیاب مقایسه، هیچ اندیشه و پژوهش علمی نیز امکان‌پذیر نیست. مقایسه و تطبیق حائز جایگاهی محوری در علوم انسانی و اجتماعی است (غفاری، ۱۳۸۸: ۷۷). مطالعه تطبیقی، نوعی روش تحقیق است که نخست به تجزیه و تحلیل پدیده‌ها و سپس به کنار هم نهادن آن‌ها جهت یافتن نقاط تمایز و تشابه می‌پردازد. میشل فوکو این روش را به دلیل انعطاف‌پذیری در زمره روش‌های خوب دسته‌بندی کرده است (زرنندی، ۱۴۰۲: ۴).

مطالعه تطبیقی به دو دسته خُرد و کلان تقسیم می‌شود. مطالعه تطبیقی زمانی خرد است که طرفین مقایسه به‌صورت مستقیم به ساختاری بزرگ تعلق دارند و میان ترکیب‌بندی ساختار و کارکردهای عناصر آن مشابَهت‌های اساسی وجود دارد. همچنین مطالعه تطبیقی زمانی کلان است که طرفین مقایسه به‌صورت مستقیم به ساختاری بزرگ تعلق ندارند یا میان

ترکیب‌بندی ساختار و کارکردهای عناصر آن مشابهت‌های اساسی وجود ندارد (پاکتچی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۱۲-۱۱۵).

روش مقاله حاضر، تطبیقی و از نوع خُرد هست، بدین ترتیب که دو اندیشمند در پارادایم اسلامی و با تکیه بر مفهوم توحید، دیدگاه متفاوتی پیرامون مسأله حضور سیاسی-اجتماعی زنان دارند. از این‌رو در گام نخست نگرش هر دو اندیشمند پیرامون مفهوم توحید و تأثیر آن در حضور سیاسی-اجتماعی زنان و سپس سه مسأله چالشی «تصدی مسئولیت‌های سیاسی-اجتماعی»، «نسبت حضور سیاسی-اجتماعی با نقش زن در خانواده» و «مسأله پوشش زنان در فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی» استخراج و به‌صورت مجزا بیان شده است. در گام بعدی نقاط افتراق و اشتراک نظرات به‌صورت متناظر تبیین شده و درنهایت نکاتی در ارزیابی نظرات بیان می‌گردد.

۴. نگرش توحیدی رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام

یکی از مسائل بسیار با اهمیت در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام مسأله کیفیت نقش‌آفرینی زنان در جامعه اسلامی هست. ایشان هم حاشیه‌ای بودن زن در تعریف شرقی و هم سوءاستفاده جنسی از او به بهانه حضور اجتماعی نادرست در تعریف غربی را مورد انتقاد قرار داده و الگوی سوم زن که نگاه اصیل اسلامی هست را مطرح می‌کند؛ به‌طوری‌که زن مسلمان می‌تواند علی‌رغم تأثیرگذاری جدی در حوزه‌های مختلف اجتماعی، کرامت انسانی و عفت و نجابت خود را نیز حفظ کند (آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام، بیانات، ۱۳۹۱/۱۲/۱۶). ایشان ریشه برخی مشکلات کنونی زنان را در ظلم تاریخی به آنان می‌دانند، مثل توجه انحصاری و افراطی به مردان در جاهلیت‌های گذشته. آن‌قدر این توجه به مردان جدی بود که گویی مردان همچون بت توسط مردم حتی خود زنان پرستیده می‌شدند، حال آنکه اسلام در مقابل جاهلیتِ ظالم به زنان، ایستادگی کرد (همان: ۱۳۷۹/۶/۳۰).

هرچند رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام به‌طور مستقیم مفهوم توحید را به حضور اجتماعی زنان نسبت نداده‌اند، ایشان در سخنرانی‌های مختلف اشاراتی به مفهوم توحید و ابعاد اجتماعی آن داشته‌اند که به حقوق زنان مرتبط است، مثل «تضاد ظلم و منیت با مفهوم توحید». در

ادامه به اختصار مفهوم توحید از نگاه آیت‌الله خامنه‌ای داماد بیان می‌شود و تأثیر آن در روابط دو جنس در جامعه بحث می‌گردد.

اعتقاد به توحید در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای داماد بدین معناست که جهان دارای یک آفریننده و همه اجزای این عالم، بندگان و موجودات تحت اختیار خداوند آفریننده محسوب می‌شوند (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۲۷-۲۲۸). توحید، هم اعتقاد به وجود خداست، هم نفی الوهیت و عظمت بت‌های خودساخته و انسان‌های مدعی‌خدایی و انسان‌هایی که اسم‌خدایی کردن هم نمی‌آورند، اما می‌خواهند عمل‌خدایی کنند. توحید، یعنی اعتقاد به این‌که ترکیب پیچیده، شگفت‌آور و قانونمند کائنات، ساخته فکر و تدبیر و قدرت است و تصادفی به وجود نیامده است. این اعتقاد امری است که هر ذهن سالم متفکر و دور از شتاب‌زدگی در فکر یا بی‌حوصلگی در تصمیم‌گیری یا پیش‌داوری در قضایا این را قبول می‌کند. این تدبیر و قدرت بی‌نهایت، فلان بت ساخته بشر، یا فلان انسان محدود مدعی‌خدایی، یا فلان سمبل و نماد افسانه‌ای و اسطوره‌ای نیست؛ بلکه ذات واحد مقتدر لایزالی است که ادیان به او «خدا» می‌گویند و او را با آثارش می‌شناسند (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۷۹/۰۹/۱۲).

البته توحید اسلامی نه در حد یک مسأله ذهنی بلکه الهامی است که در زمینه حکومت، روابط اجتماعی، اهداف جامعه، مسئولیت‌های انسان در برابر خدا، مردم، جامعه و دیگر پدیده‌های عالم جاری است (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۵۶). توحید فقط به معنای این نیست که خدا یک است و دو نیست، بلکه به معنای حاکمیت مطلق پروردگار بر عالم تکوین و تشریع است و جامعه توحیدی را به وجود می‌آورد (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۶/۰۶/۰۶ و ۱۳۹۹/۱۲/۲۱). از این رو اصل توحید در تمامی آموزه‌های اسلامی تأثیرگذار بوده و مثل روحی در کالبد تمام احکام اسلامی تأثیر می‌گذارد (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۹۹: ۲۲۳). در نگاه امام خامنه‌ای داماد شهوت، استبداد و منیت نباید بر زندگی انسان حاکم باشد و هر کس نیز بخواهد با ظلم و استبداد بر جوامع بشری مسلط شود، با شعار توحید عقب‌رانده می‌شود (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۷/۰۱/۲۵). اساساً هر چیزی که به اراده

الهی منتهی نشود، ازجمله پیروی از عادات بی‌دلیل و نظام‌های اجتماعی نادرست را نوعی شرک به خدا عنوان می‌کنند (همان: ۱۳۹۱/۸/۲۳ و ۱۳۷۹/۹/۱۲). ازاین‌رو هر یک از زن و مرد اگر بخواهند بر دیگری ظلم کرده و مانع پیشرفت مادی و معنوی در عرصه‌های مختلف فردی و اجتماعی شوند-مثل سنت‌های نادرست جاهلی-ضد مفهوم توحید بوده و نوعی عمل مشرکانه محسوب می‌شود.

همان‌طور که ذکر شد، رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام به حاشیه راندن زنان را یکی از سنن جاهلی و مشرکانه دانسته و در تضاد با اصل محوری توحید در اسلام می‌دانند. اسلام اصل حضور اجتماعی زنان ازجمله حضور سیاسی را مورد تأیید قرار داده و در مواردی بدان تشویق می‌کند (لولا‌آور و شاهمرادی زواره، ۱۳۹۳: ۲۲). زنان نصف جامعه را تشکیل می‌دهند و نباید از چنین ظرفیت عظیمی غفلت کرد (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۰/۱۰/۱۴). ایشان با ارجاع به بیانات مرحوم امام خمینی علیه‌السلام دخالت در سیاست و مقدرات اساسی کشور را یکی از حقوق و وظایف زنان عنوان کرده و فرقی بین زن و مرد قائل نیستند (همان: ۱۴۰۲/۱۰/۶).

آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام یکی از موارد ایستادگی اسلام در برابر جاهلیت و سنت‌های مشرکانه را عرصه سیاسی دانسته و مسأله «بیعت زنان» را مثال می‌زنند، بدین ترتیب که اسلام می‌توانست بیعت زنان را تابع بیعت مردان کرده و زنان را از شرکت در این عرصه سیاسی محروم کند، اما بر لزوم حضور مستقیم زنان در انتخاب حکومت تأکید می‌کند، این در حالی هست که حتی زنان در کشورهای غربی تا حدود یک قرن پیش حق انتخاب نداشتند (همان: ۱۳۷۹/۶/۳۰). اسلام اما همواره مدافع حقوق زنان بوده و هدفش این است که زن تحت ستم نباشد و مرد خود را حاکم بر زن نداند (همان: ۱۳۷۶/۷/۳۰).

۵. بررسی حضور سیاسی-اجتماعی زنان در اندیشه رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام

در این بخش، برخی از نظرات رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام پیرامون حضور سیاسی-اجتماعی زنان در سه مسأله بیان می‌شود.

۵-۱. زنان و تصدی مسئولیت‌های سیاسی-اجتماعی

اسلام بین ماهیت انسانی زن و مرد تفاوتی قائل نشده و هر دو جنس را لایق دستیابی به بالاترین مقامات می‌داند. در همین راستا آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله‌علیه تساوی زن و مرد در زمینه ارزش‌های انسانی را جزو مسلمات اسلام دانسته و می‌گوید در این عرصه، تفاوتی بین دو جنس وجود نداشته و اصلاً بحث جنسیت مطرح نیست، بلکه هر یک از زن و مرد همت بیشتری داشته باشند به مراتب بالاتر معنوی می‌رسند، حتی ممکن است یک زن به مراتبی نائل شود که هیچ مردی به پای او نرسد (همان: ۱۴۰۲/۱۰/۶). ایشان زن و مرد را در وظایف عمومی در جامعه اسلامی نیز همسو و هم‌سطح دانسته و برخی تفاوت وظایف را ناشی از خصوصیات آفرینش دو جنس عنوان می‌کنند. به عقیده ایشان اگر زنان این وظایف را بشناسند، می‌توانند ستم طبیعی که بر آن‌ها رفته را برطرف نمایند (بانکی‌پورفرد: ۳۴).

برخلاف مقام ارزش‌های انسانی، آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله‌علیه در زمینه حضور اجتماعی زنان قائل به نقش داشتن جنسیت هستند. از این‌رو شعار «برابری جنسیتی» غرب را نامعتبر می‌دانند. ایشان عبارت «عدالت جنسیتی» را به‌عنوان جایگزین آن، پیشنهاد می‌دهند، چراکه همواره معتبر است: «عدالت یعنی هر چیزی را در جای خود قرار دادن» و طبق آموزه‌های اسلامی زنان نیز نقش‌هایی متناسب با ظرفیت‌های روحی و جسمی خود دارند (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۲/۱۰/۶). در نقطه مقابل، ایشان از تلاش‌های غرب برای وارونه جلوه دادن عدالت جنسیتی به معنای ورود زن‌ها به همه حوزه‌های مردانه انتقاد کرده و این تعریف از عدالت را مایه بدبختی و فساد غرب می‌دانند (همان: ۱۳۹۵/۱۲/۲۹ و ۱۳۹۶/۱۲/۱۷). بخشی از این فساد گسترده‌ی پنهان در غرب به مدد فضای مجازی و هشتگ #Me_too در جهان آشکار شد و جرائم جنسی افراد قدرتمند و مشهور در کشورهای مختلف غربی مخابره گردید (امینی و دادگستر، ۱۴۰۲: ۱۶۵).

درباره مشاغل عالی زنان، رهبر معظم انقلاب رحمته‌الله‌علیه بر این عقیده هستند که وجود مراجعان زیاد مرد مانعی برای تصدی آن شغل توسط زنان نیست، بلکه زن می‌تواند برخوردی حکیمانه با هزاران مرد داشته باشد، البته رعایت حدود پوشش و ارتباط با نامحرم

باید رعایت شود (بانکی‌پورفرد: ۶۳). درعین حال ایشان مشکل اصلی زن را در نداشتن مشاغل عالی ندانسته و می‌گویند کمبود زن در فقدان مشاغل بزرگ نیست. حتی آن زنی که شغل بزرگی هم دارد، به یک شوهر با محبت و تکیه‌گاه مطمئن عاطفی و روحی و یک محیط امن در خانواده احتیاج دارد (همان: ۵۷-۵۸).

رهبر معظم انقلاب علیه السلام مهم‌ترین معیار برای تصدی انواع مدیریت‌های سیاسی-اجتماعی را شایسته‌سالاری دانسته و از رویکرد افراطی کمیت‌گرای غربی انتقاد می‌کند. به عقیده ایشان میزان حضور زنان عرصه‌های مختلف سیاسی-اجتماعی نباید تابع درصد بیشتر زن یا مرد باشد، بلکه معیار صحیح، شایسته‌سالاری است، مثل حضور زنان در منصب وزارت دولت یا نمایندگی مجلس شورای اسلامی (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۴۰۲/۱۰/۶).

یکی دیگر از معیارهایی که آیت‌الله خامنه‌ای علیه السلام برای تصدی مسئولیت‌های سیاسی-اجتماعی زنان عنوان می‌کنند، تناسب فعالیت با ظرفیت‌های جسمی و روحی زنانه است. حضور زنان در مسئولیت‌ها و شغل‌های مختلف جامعه نباید در تعارض با ویژگی‌های ذاتی زن و نه به صورت تقلید از شغل‌های مردانه باشد (بانکی‌پورفرد، بی تا: ۵۴). ازاین‌رو الگوبرداری از نسخه‌های غربی در حضور اجتماعی زنان و انتخاب شغل‌هایی که متناسب ظرفیت‌های جسمی و روحی آنان نیست را مورد انتقاد قرار داده و به نوعی آن را یک تبعیض مثبت می‌نامد. البته این تبعیض، نه تنها ظلم نبوده بلکه عین عدالت هست، چراکه سازگار با طبیعت زنانه و اهداف عالی خلقت است (آیت‌الله خامنه‌ای، بیانات، ۱۳۹۳/۱/۳۰).

شایان ذکر است رهبر معظم انقلاب علیه السلام علاوه بر معیارهای مذکور، به دو امر وظایف خانوادگی و رعایت عفاف و حجاب برای حضور سیاسی-اجتماعی زنان از منظر اسلام تأکید دارند که در ادامه بیان می‌شود.

۲-۵. نسبت حضور سیاسی-اجتماعی با نقش زن در خانواده

رهبر معظم انقلاب علیه السلام به سه وظیفه خطیر مادری، همسری و خانه‌داری اشاره کرده و از زن به عنوان «مدیر خانه و محور کانون خانواده» نام می‌برند. ایشان وظایف مذکور را مهم‌ترین

مشاغل زنان عنوان کرده و با ارجاع به برخی آیات^۱ و روایات^۲، بر اهمیت آن ازلحاظ شرعی تأکید می‌کنند و آن را شعبه‌ای از جهاد اکبر معرفی می‌نمایند (همان: ۱۳۹۰/۱۰/۱۴ و ۱۳۹۶/۱۲/۱۷ و ۱۳۹۹/۱۱/۱۵).

ازاین‌رو اگر حضور سیاسی-اجتماعی زنان در تضاد با وظایف خانوادگی آنان باشد صحیح نیست، چراکه این جایگاه بستر اصلی تربیت جامعه اسلامی بوده و جایگزینی ندارد (همان: ۱۳۹۰/۱۰/۱۴). البته معظم له ترک فعالیت‌های اجتماعی به بهانه رسیدگی به خانواده را تفریط و ترک خانواده برای رسیدگی به فعالیت‌های اجتماعی را افراط دانسته و هر دو را نادرست می‌دانند (همان: ۱۳۷۵/۱۲/۲۰).

بنابراین در نگاه آیت‌الله خامنه‌ای^۳، میان فعالیت‌های خانوادگی و فعالیت‌های اجتماعی، اولویت با امور خانه است، اما در مواردی شرایط متفاوت می‌شود: الف) اگر فریضه بزرگی ضرورت پیدا کند که در تعارض با وظایف خانوادگی زن باشد، حتی جان فرزند و همسر و والدین باید فدای ادای فریضه اجتماعی شود (همان: ۱۳۹۰/۱۰/۱۴؛ ب) اگر بین فعالیت‌هایی مثل شغل پزشکی و معلمی زنان که برای جامعه ضرورت دارد، با وظایف خانوادگی زن تعارض رخ دهد، اینجا باید مسئولین جامعه آن‌قدر ظرفیت فعالان را افزایش بدهند تا مرخصی‌های لازم برای زنان فراهم گردد و از این طریق هر دو وظیفه خانوادگی و اجتماعی زن محقق شود (همان: ۱۴۰۲/۱۰/۶).

رهبر معظم انقلاب^۴، علت تفاوت معیار حضور اجتماعی بین زن و مرد را در «آفرینش حکیمانه الهی» یعنی طبیعت متفاوت دو جنس می‌دانند (همان: ۱۳۸۶/۴/۱۳). درواقع هر یک از دو جنس وظایف ویژه‌ای دارند که ترکیب ساختمان جسمی و روحی آن‌ها متناسب با همان وظایف خلق شده است (همان: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵). ازاین‌رو ممکن است زن و مرد وظایف مختلفی داشته باشند اما طبق آیه ۲۲۸ سوره بقره^۵ «هر امتیازی به هرکدام داده‌شده، در مقابلش یک وظیفه‌ای وجود دارد، یعنی تعادل کامل» (همان: ۱۴۰۱/۱۰/۱۴).

۱. وَ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا (روم: ۲۱).

۲. جِهَادُ الْمَرْأَةِ حُسْنُ التَّبَعْلِ (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ج ۵، ص ۹).

۳. وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ.

۳-۵. پوشش زنان و ارتباط با مردان در فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی

شرط بعدی برای حضور زنان در عرصه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی، «کنترل جاذبه جنسی» است. آیت‌الله خامنه‌ای (عج) با تأکید بر موافقت اسلام با حضور اجتماعی زنان، استفاده از ظرفیت زنان به عنوان نیمی از نیروی کار در عرصه‌های مختلف را برای جامعه لازم می‌داند. در عین حال این حضور باید به صورتی باشد که کرامت و ارزش انسانی زن حفظ شود، نه اینکه مبتنی بر الگوی نادرست غربی، حضور اجتماعی زن همراه با تذلیل، تواضع و خضوع او در برابر مرد همراه گردد. رهبر معظم انقلاب (عج) تأکید می‌کند «تکبر از همه‌ی انسان‌ها مذموم است، مگر از زنان در مقابل مردان نامحرم! از این رو زن باید در مقابل مرد نامحرم متکبر باشد» (همان: ۱۳۷۱/۵/۲۹)؛ بنابراین رعایت عفاف و عدم اختلاط دو جنس و فاصله‌گذاری با نامحرم در محیط شغلی و فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی به نفع امنیت خود زنان بوده و شرطی حکیمانه است.

مصادق دیگر کنترل جاذبه جنسی، حجاب زنان است. اسلام نسبت به اینکه محیط پیرامون انسان تبدیل به لغزشگاه جنسی شده و زن و یا مرد را دچار مشکل اخلاقی کند حساس بوده و از آن پرهیز می‌دهد. یکی از مهم‌ترین مراقبت‌ها در این زمینه، رعایت حجاب است^۱ (همان: ۱۴۰۲/۱۰/۶). رهبر معظم انقلاب (عج) هدف اسلام در جعل احکامی مثل حجاب، کنترل چشم، تفکیک محرم و نامحرم را حفظ عفاف زن و ایجاد محیطی امن در جامعه می‌داند (همان: ۱۳۷۶/۷/۳۰). حجاب به عنوان یک ضرورت شرعی نه تنها مانع رشد و افزایش مشارکت اجتماعی زنان نیست، بلکه موجب رشد آنان نیز می‌شود، چراکه خودنمایی‌های بی‌مورد زنان را حذف کرده و باعث ترقی آنان می‌شود (همان: ۱۳۹۹/۱۱/۱۵).

۶. نگرش توحیدی آمنة ودود

آمنة ودود به منظور اصلاح نگرش مسلمانان به زن، تحقق بیشتر برابری جنسیتی و افزایش حضور سیاسی-اجتماعی زنان در جوامع مسلمان از مفهوم توحید به دو صورت طرح‌واره

۱. رهبر معظم انقلاب به این دو آیه استناد می‌کند: وَ إِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسَلُّوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ (احزاب: ۵۳) و يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَازِوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءَ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيزِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَى أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَحِيمًا (احزاب: ۵۹).

توحیدی و هرمنوتیک توحیدی استفاده می‌کند. توضیح آنکه طرح‌واره توحیدی جهت اصلاح رابطه انسان با ماوراء از طریق سه‌گانه خدا-مرد-زن ارائه شده است و بازبینی اساسی در فهم کلی دین را قصد دارد اما الگوی هرمنوتیک توحیدی با نقد تفاسیر سنتی، روش متفاوتی برای فهم قرآن ارائه می‌دهد (ودود، ۱۳۹۳: ۴۱؛ wadud, 2006, 168). در ادامه به اختصار به این دو برداشت فمینیستی از مفهوم توحید اشاره شده و سپس تأثیر آن در حضور سیاسی-اجتماعی زنان تبیین می‌گردد.

۶-۱. طرح‌واره توحیدی

آمنه ودود در ایده طرح‌واره توحیدی تلاش می‌کند رابطه بین انسان و خدا را با هدف تحقق برابری جنسیتی اصلاح نماید. وی نخست در تبیین مفهوم توحید بر یگانگی خداوند تأکید کرده و می‌گوید الله یکی هست و جنسیت ندارد (قاسم‌پور و علی‌آبادی، ۱۳۹۷: ۸۸). همه انسان‌ها تحت اراده یک خالق هستند و هیچ‌کس نمی‌تواند در قدرت خالق، سهیم شود. لذا اگر کسی اقدام به ایجاد سلسله‌مراتب بین انسان‌ها نماید، درواقع وارد حریم الهی شده و خود را در موضع خداوند قرار داده و می‌خواهد در سلطه الهی شریک شود، لذا مرتکب شرک شده است (هدایت‌الله، ۱۴۰۰: ۱۴۷-۱۴۸).

آمنه ودود در ایده «طرح‌واره توحیدی» از یک مثلث متافیزیکی سخن می‌گوید: الله، زن، مرد. از آنجایی که الله در این سه‌گانه، خالق است، خط افقی برابری را بین دو سر مثلث حفظ می‌کند، به‌طوری‌که هر دو اهمیت یکسانی داشته و هرگز نباید هیچ‌یک خود را برتر از دیگری ببیند، چراکه روابط متقابل آن‌ها توسط اراده الهی تعیین شده است (wadud, 2006, 168). ودود بر این عقیده است مبتنی بر این الگوی توحیدی، برتری خداوند بر مخلوقات حفظ می‌شود و وابستگی زن به مرد نیز از بین می‌رود، چراکه زن در ارتباط مستقیم با خدا هستند و دیگر واسطه مرد وجود ندارد (قاسم‌پور و علی‌آبادی، ۱۳۹۷: ۹۰).

الگوی توحیدی ودود ایجاد رابطه عادلانه میان نوع بشر بوده و هسته مرکزی آن یگانگی خدا و تسلیم شدن محض در برابر اوست. در همه جوامعی اسلامی، مسلمانان باید اصلاحاتی مبتنی بر مفهوم توحید انجام دهند، به‌طوری‌که ذات الگوی اسلامی توحید یعنی

هماهنگی و یگانگی بر آن حاکم باشد (همان: ۸۸). وی در همین راستا، خودبرترپنداری ابلیس در برابر خداوند متعال را مثال زده و می‌گوید تکبر ابلیس نوعی استکبار است. ودود «طرح‌واره توحیدی» را اصلی بنیادین معرفی می‌کند که هدفش حذف نابرابری جنسیتی به‌عنوان یک منطق شیطانی و نوعی عمل مشرکانه است. در عوض، زنان و مردان باید یک رابطه برابر ایجاد نموده و به‌هیچ‌وجه خلاف اصل توحید و یگانگی خداوند عمل نکنند. بدین ترتیب آمنه ودود با نگرش‌های ناظر به برتری مردان به این دلیل که با فهم توحیدی از خداوند در تناقض است، مخالفت می‌کند (هدایت الهه، ۱۴۰۰: ۱۴۸-۱۴۹).

حال که هر دو جنس در یک خط افقی از برابری، استقلال و وابستگی دوطرفه هستند، هردوی آن‌ها ظرفیت یکسانی برای ایفای نقش سیاسی، اجتماعی و دینی دارند. ودود با تکیه بر ایده طرح‌واره توحیدی، بسیاری از محدودیت‌های سیاسی-اجتماعی زنان همچون حق «رهبری و فرمانروایی» زنان را زیر سؤال می‌برد. چراکه انحصار طولانی مدت مردان در ایفای نقش رهبری، سنتی بوده که بعدها جزء شرع قرار گرفته و نباید به‌عنوان یک تجویز دینی، قطعی لحاظ شود. در نتیجه انسانیت توحیدی این امکان را برای زنان فراهم می‌کند تا در هر نقشی که شرایط لازم را داشته باشند بتوانند فعالیت کنند (wadud, 2006, 168).

۲-۶. هرمنوتیک توحیدی

آمنه ودود یکی از اهداف «هرمنوتیک توحیدی» خود را تفکیک آیات جهان‌شمول^۱ و آیات اختصاصی^۲ ذکر می‌کند^۳ (همان: ۱۹). تمام آیاتی که مختص عربستان عصر نزول هستند باید به همان بافت، محدود بمانند و نباید الگویی برای عصر حاضر باشند، مگر آنکه پیام اصلی از دل آیه استنباط شده و همین پیام، مبنایی برای بازطراحی آموزه‌های اسلامی در

1. Universal.

2. Particular.

۳. در ترجمه کتاب ودود، universal & particulars به عام و خاص ترجمه شده (wadud, 1999, xii) حال آنکه این ترجمه می‌تواند در حوزه علوم قرآنی گمراه‌کننده باشد و یادآور عام و خاص اصول فقه باشد؛ اما باید توجه داشت جهان‌شمولی و اختصاصی که در اصل کتاب ودود ذکر شده با عام و خاص اصول فقه تفاوت اساسی دارد.

شرایط جدید باشد (همان: ۷۱). در نتیجه «روح قرآن»^۱ یعنی آن معانی جهان‌شمول قرآن که در همه مکان‌ها و زمان‌ها قابل استفاده است، حاصل می‌گردد.^۲ البته ودود تأکید می‌کند که برای رسیدن به روح قرآن باید الگوی هرمنوتیکی قابل فهمی وجود داشته باشد که همان «هرمنوتیک توحیدی» مدنظر اوست (همان: ۴۱). این بعد هرمنوتیک توحیدی کاملاً در حضور سیاسی-اجتماعی زنان مؤثر است. برای مثال «حجاب و پوشش» زنان و «نقش مادری» زنان در عصر حاضر لزوماً نباید مشابه عصر نزول باشد، بلکه این آموزه‌های اسلامی باید مبتنی بر شرایط عصر حاضر بازبینی گردد.

مؤلفه دیگری که آمنه ودود در هرمنوتیک توحیدی خود بدان توجه دارد، بررسی تطبیقی آیات قرآن با یکدیگر به جای مطالعه انفرادی آن‌هاست، چیزی که آمنه ودود تحت عنوان خوانش صحیح کل نگرانه^۳ در برابر خوانش نادرست جزء نگرانه^۴ تفاسیر سنتی ذکر می‌کند (همان: ۱۹-۲۰ و ۳۸-۳۹). یکی از نتایج رویکرد کل نگرانه به قرآن، اصلاح تدریجی سنن جاهلی از رهگذر فهم حرکت کلی آیات الهی به سوی حمایت از عدالت و برابری همه انسان‌هاست. به عقیده ودود، هرچند قرآن اصلاحاتی در حوزه‌های مختلف حضور اجتماعی زنان تجویز کرده، اما این حرکت اصلاحی گاهی به علت فشارهای اجتماعی، روند تدریجی -و نه دفعی- داشته است، همچون برده‌داری (همان: ۱۴۵-۱۴۶)؛ بنابراین اصلاح تدریجی قرآن نباید با اتمام نزول آیات الهی متوقف شود بلکه مسلمانان می‌توانند از رهگذر بسط برخی اصول اجتماعی قرآن، جوامع اسلامی را به مثابه الگو پیشرو انسانی و

1. Spirit of Quran

۲. ودود صریحاً این نظرات خود را متأثر از فضل الرحمن می‌داند. طبق نظریه حرکت دوطرفه (double movement) فضل الرحمن، برای رسیدن به روح قرآن باید سفری به عصر نزول کرد و مناط جعل حکم را به درستی فهمید و سپس آن را با شرایط عصر حاضر تطبیق داد و حکمی مناسب اکنون جعل کرد (برای اطلاعات بیشتر، ر.ک: Rahman, 1982: 6-7). فضل الرحمن (د. ۱۹۸۸ م) اندیشمندی پاکستانی بود که نظرات او تأثیر بسیاری در ودود و چندین شخصیت برجسته فمینیسم اسلامی گذاشت (بدره، ۱۴۰۲، فصل سوم).

3. Holistic.

4. Atomistic.

نظام اجتماعی ایده‌آل جهانی مطرح کنند (همان: ۱۷۰)، مانند برخی اصلاحات حقوقی-اجتماعی زنان در برخی کشورهای اسلامی در چند دهه اخیر (همان: ۱۴۵-۱۴۶). به عقیده ودود برخی سنن جاهلی همچون «مردسالاری اجتماعی» که در تعارض با مشارکت سیاسی-اجتماعی زنان است، باید به‌مرور در طول تاریخ اسلام و در جوامع اسلامی اصلاح می‌شد اما این امر رخ نداد (همان: ۴۷-۴۸).

۷. بررسی حضور سیاسی-اجتماعی زنان در اندیشه آمنه ودود

در این بخش، برخی نظرات آمنه ودود پیرامون حضور سیاسی-اجتماعی زنان در سه قسمت مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۷-۱. زنان و تصدی مسئولیت‌های سیاسی-اجتماعی

یکی از مسائل چالشی زنان در اسلام، امکان تصدی مسئولیت‌های سیاسی-اجتماعی در جامعه است. آمنه ودود بر این عقیده است که مبتنی بر قرآن کریم، تقسیم وظایف ربطی به جنسیت نداشته و نباید در هیچ حوزه‌ای بین دو جنس تفاوت گذاشت (شمس و عباسی مقدم، ۱۴۰۱: ۷۸). وی نقش حکمرانی را به‌عنوان مثال بیان کرده و آن را همانند هر نقش دیگری در اسلام، مبتنی بر معیار شایسته‌سالاری می‌داند، نه جنسیت. البته معیار شایستگی در عربستان عصر نزول متأثر از ویژگی‌های خاصی همچون جنس، سرمایه و تجربه انسان بود. توضیح آنکه فرهنگ مردسالار آن زمان، فرصت‌های بیشتری به مردان داده و بالطبع، مردان گزینه شایسته‌تری برای عرصه سیاسی بودند؛ اما ودود با تکیه بر هرمنوتیک توحیدی و الگوی اصلاح تدریجی تأکید می‌کند که نباید برخورد ابتدایی قرآن با شرایط عصر نزول را به‌مثابه نسخه نهایی اسلام تلقی کرد، چراکه انتخاب یک زن به‌عنوان فرمانروا در یک جامعه مردسالار نه‌تنها شیوه مؤثر و عاقلانه‌ای برای پیشبرد اهداف اجتماعی نبود بلکه می‌توانست به جامعه ضرر بزند. جالب اینجاست که قرآن در آن جامعه مردسالار، نه‌تنها نقش حکمرانی را یک امر ذاتاً مردانه عنوان نکرده بلکه یک حاکم زن (ملکه سبا) را به‌عنوان نمونه مطرح می‌کند (ودود، ۱۳۹۳: ۱۵۳-۱۵۴) و عملکرد سیاسی و مذهبی او را نیز تحسین می‌نماید. وی «برخورد معنوی با نامه سلیمان»، «مشورت کردن ملکه سبا با وزرا»، «سیاست

صلح‌آمیز وی در ارسال هدایا به سلیمان نبی» و «تسلیم حق شدن» را دال بر توانایی مستقل او در فرمانروایی عاقلانه با رویکرد مذهبی می‌داند (همان: ۸۹-۹۱).

۲-۷. نسبت حضور سیاسی-اجتماعی با نقش مادری زنان

به عقیده آمنه ودود همان‌طور که «رهبری» ویژگی ازلی همه مردان نیست، مادری و نگهداری و تربیت کودک نیز خصوصیت ازلی همه زنان نیست (همان: ۱۵۵). وی درباره نقش مادری زنان، بین فرزندآوری و فرزندداری تفکیک قائل شده و صرفاً فرزندآوری را نقش اصیل و صریح قرآنی زن دانسته و فطری بودن سایر نقش‌های مرتبط با مادری را نه قرآنی بلکه یک تصمیم جعلی و مردساخته نمی‌داند (همان: ۶۴). درواقع ودود با تقسیم نقش سنتی بین دو جنس که طبق آن، «مادری» و «خانه‌داری» نقش‌های ذاتی زن بوده و امور جامعه به‌صورت انحصاری به مردان تعلق داشته باشد، مخالف است. او چنین تقسیمی را مناسب برای عصری می‌داند که مردان فرصت فعالیت اقتصادی و اجتماعی بسیار بیشتری داشتند اما در دوران معاصر که غالباً هردوی زن و شوهر شاغل هستند، انحصاری کردن وظایف خانه به زن و کاهش مشارکت سیاسی-اجتماعی او تصمیمی ناعادلانه است. این در حالی است که مردان نیز می‌توانند از حضور اجتماعی خود کاسته و با کمک به وظایف خانوادگی، ضمن انجام اعمال نیک و کسب حسنات، موجب افزایش فرصت مشارکت اجتماعی زنان در جامعه شوند (همان: ۱۵۵-۱۵۷).

۳-۷. پوشش زنان و ارتباط با مردان در فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی

آمنه ودود بر این عقیده است مفسران سنتی -متأثر از زبان جنسیتی قرآن- تفسیری مردمحور از آیات «حجاب» ارائه می‌نمایند که ریشه در فروترانگاری زنان دارد، حال‌آنکه این پنداشت مردانه در تضاد با روح هدایت‌گری قرآن کریم است (داودی‌لیمونی، و اسداللهی، ۱۴۰۱: ۲۲). وی می‌گوید آموزه حیا و عفاف، اصل جهان‌شمول و مراد اصلی قرآن بوده که در دوران مختلف، ظهور و بروز متفاوتی دارد. بدین ترتیب که در عربستان عصر نزول -متناسب با شرایط فرهنگی و اقتصادی همان دوره- زنان قبایل ثروتمند و قدرتمند، به‌منظور مصونیت، باحجاب و منزوی بودند. قرآن کریم اصل عفاف و حیا را جزء فضایل اخلاقی معرفی

می‌کند، اما از آنجایی که ظهور و بروز این اصل جهان‌شمول در آن دوره، به شکل نادرست حجاب و انزوا رعایت می‌شد، تأییدی که قرآن بر آن حجاب داشته به معنای تجویز همان الگو برای همه فرهنگ‌ها نیست. ودود با اشاره به برخی آیات قرآن^۱ بر فرهنگ‌محور بودن حکم حجاب در قرآن تأکید کرده و تعیین نوع حجاب برای هر فرهنگ را مختص اعضای همان جامعه می‌داند (ودود، ۱۳۹۳: ۴۸-۴۹). از این رو ودود صریحاً اعتقاد دارد که هر فرهنگی باید نوع حجاب و پوشش زنان را متناسب با درکی که خودشان از اصل جهان‌شمول عفاف و حیاء دارد تعیین نماید.

علاوه بر این آمله ودود نگاه متفاوتی در «ارتباط زن با نامحرم» دارد. ذیل عنوان خاص «آغوش فراجنسیتی بین زن و مرد در ملأ عام»^۲ وی مطالبی درباره امکان دست دادن و در آغوش گرفتن نامحرم مطرح می‌کند و می‌گوید آغوش گرفتن دو جنس می‌تواند جداسازی جنسیتی زن و مرد در اسلام را به چالش بکشد و منجر به تحولاتی در این زمینه گردد. ودود راهکار رفع این نابرابری را در آغوش‌های یکنواخت با دیگران فارغ از سن و جنسیت می‌داند. وی همچنین صریحاً می‌گوید که علی‌رغم تبعیت از فرهنگ اسلامی در گذشته، وی هر مرد مسلمانی را ملاقات کند، دست خود را برای احوال‌پرسی دراز می‌کند (wadud, 2006: 173-174). در واقع ودود همان‌طور که حجاب را امری فرهنگی می‌داند که مبتنی بر تشخیص اعضای هر جامعه می‌تواند بازتعریف شود، ارتباط با جنس مخالف را نیز در همین راستا پنداشته و اصل اساسی را عفاف و حیاء می‌داند که به‌عنوان فضیلت اخلاقی همواره باید رعایت شود، نه محدودیت‌های فرهنگی مثل حجاب، دست ندادن و در آغوش نگرفتن جنس مخالف!

۸. نقاط اشتراک و افتراق

پس از بیان دیدگاه رهبر معظم انقلاب رحمته‌الله و آمله ودود پیرامون حضور سیاسی-اجتماعی زنان مبتنی بر مفهوم توحید، اکنون به بررسی نقاط اشتراک و افتراق نظرات ایشان می‌پردازیم:

۱. وَلَا يَبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا... (نور/۳۱).

۸-۱. نقاط اشتراک

علی‌رغم اینکه رویکرد کلی ودود، فمینیستی است اما از آنجایی که تلاش می‌کند برابری جنسیتی و حمایت از حقوق زنان را با رجوع به قرآن و اسلام تحقق بخشد، در برخی موارد با رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام نظرات مشابهی دارد. در این بخش برخی از این نقاط اشتراک ذکر می‌گردد.

الف) توحید: علی‌رغم برداشت متفاوت از مفهوم توحید در حوزه فعالیت‌های سیاسی - اجتماعی زنان، هر دو اندیشمند به مفهوم توحید اعتقاد دارند. آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام توحید را به معنای یگانگی آفریننده جهان دانسته و می‌گوید همه اجزای این عالم، تحت اختیار خداوند هستند. آمنه ودود نیز می‌گوید «الله» یکی بوده و همه انسان‌ها تحت اراده خدای واحد هستند.

ب) ثمرات اجتماعی توحید: هر دو اندیشمند بر ثمرات توحید در زندگی بشر تأکید دارند. رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام اصل توحید را در تمامی آموزه‌های اسلامی تأثیرگذار می‌دانند و به همین جهت، استبداد و منیت در تعامل با دیگران را ضد مفهوم توحید عنوان می‌کنند. ایشان اساساً هر آنچه به اراده الهی منتهی نشود، از جمله پیروی از عادات بی‌دلیل و نظام‌های اجتماعی نادرست را نوعی شرک به خدا می‌دانند، همچون مردگرایی در جاهلیت. ودود نیز می‌گوید مبتنی بر مفهوم توحید همه انسان‌ها تحت اراده خدای واحد بوده و هیچ‌کس نمی‌تواند در قدرت او، سهیم شود. لذا اگر کسی اقدام به ایجاد سلسله‌مراتب بین انسان‌ها (همچون مردسالاری) نماید، مرتکب عملی مشرکانه شده است.

ج) برابری ذاتی زن و مرد: هر دو اندیشمند، به برابری دو جنس تأکید دارند. آیت‌الله خامنه‌ای علیه‌السلام برابری زن و مرد را جزء مسلمات اسلام می‌داند. ودود نیز بر این امر تأکید دارد.

د) حضور زن در عرصه‌های اجتماعی: هر دو اندیشمند با کلیت این مقوله موافق هستند. رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام بر فعالیت زن در جامعه تأکید داشته و منزوی‌سازی زن در تعریف نادرست شرقی را زیر سؤال می‌برد. ودود نیز بر حضور حداکثری زنان در جامعه تأکید داشته

و رویکردهای نادرست برخی مسلمانان در گذشته را که مانع حضور زن در جامعه بودند مورد انتقاد قرار می‌دهد.

هـ) اشتغال زنان در مناصب مهم کشوری: هر دو اندیشمند امکان دستیابی زنان به شغل‌های عالی در اسلام را قبول دارند. آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله علیه مناصبی همچون وزارت و نمایندگی مجلس را صریحاً مطرح کرده‌اند، اما به جای افراط در افزایش کمیت حضور اجتماعی زنان به جای مردان، شایسته‌سالاری را معیار گزینش زن و مرد می‌دانند. ودود نیز موافق این مسأله بوده و یکی از موارد برابری جنسیتی را برابری در این عرصه می‌داند.

۸-۲. نقاط افتراق

علی‌رغم اشتراک نظرات دو اندیشمند، ایشان در موارد قابل توجهی با هم اختلاف دارند. الف) برابری جنسیتی زن و مرد: آنجایی که بحث از برابری هست، اگر منظور برابری ذاتی باشد رهبر معظم انقلاب رحمته‌الله علیه با آن موافق است اما وقتی صحبت از «برابری جنسیتی» است، ایشان از «عدالت جنسیتی» به‌عنوان جایگزین سخن می‌گویند و این عبارت را از نظر اسلام صحیح می‌دانند؛ درحالی‌که آمنه ودود صریحاً تلاش می‌کند برابری جنسیتی را مفهومی قرآنی دانسته و مخالفت با آن را مشرکانه قلمداد کند.

ب) نسبت نقش‌های خانوادگی زن با حضور سیاسی-اجتماعی اش: برخلاف ودود که نقش‌های خانوادگی لازم برای زن از منظر اسلام را منحصر در فرزندآوری می‌داند، آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله علیه با توجه به نصوص دینی اسلام، چندین نقش خانوادگی زن را عنوان می‌کند (مادری، همسری، خانه‌داری) که نباید به‌واسطه فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی، مورد غفلت قرار بگیرد، مگر در موارد ویژه همچون فریضه مهم‌تر از جان خود و خانواده.

ج) حجاب: آیت‌الله خامنه‌ای رحمته‌الله علیه طبق نصوص دینی، پوشش کل بدن به‌جز وجه و کفین را برای زنان در برابر نامحرم لازم می‌دانند، اما ودود عفاف را مهم‌تر از حجاب دانسته، چراکه یک حکم فرهنگی بوده که در هر عصری، مردم هر جامعه باید حدود آن را معین کنند.

د) ارتباط با جنس مخالف: ودود، ارتباط با نامحرم را همچون حجاب، تابع فرهنگ

دانسته، لذا کارهایی همچون دست دادن و حتی در آغوش گرفتن دو جنس اگر در تضاد با عفاف نباشد را جایز می‌داند؛ اما رهبر معظم انقلاب علیه السلام فرهنگ اسلامی را فرهنگ عدم اختلاط زن و مرد می‌داند که لوازمی دارد: زن نباید طوری صحبت کند که قلوب مریض را جذب نماید و همه حدود شرعی باید در این ارتباط اجتماعی حفظ شود.

جدول شماره یک: وجوه شباهت و تمایز در نظرات آیت‌الله خامنه‌ای علیه السلام و آئینه ودود

پیرامون حضور سیاسی-اجتماعی زنان با تکیه بر مفهوم توحید

موضوع	وجه شباهت	وجه تمایز
توحید	هر دو به یگانگی خداوند اعتقاد دارند.	-
ثمرات اجتماعی توحید در مقوله حضور سیاسی-اجتماعی زنان	هر دو استبداد و مخالفت با اراده الهی مثل عادات نادرست اجتماعی همچون منزوی سازی زنان را ضد توحید می‌دانند.	آئینه ودود برابری جنسیتی را یکی از مصادیق مخالفت با اراده الهی و شرک بیان می‌کند.
برابری زن و مرد	هر دو موافق برابری ذاتی دو جنس هستند.	ودود حامی «برابری جنسیتی» هست در حالی که رهبر معظم انقلاب علیه السلام «عدالت جنسیتی» را به عنوان جایگزین صحیح مطرح می‌کند.
زنان و تصدی مسئولیت‌های کلیدی جامعه	هر دو به امکان دستیابی به شغل‌های عالی زنان از نظر اسلام معتقد هستند.	ودود بالاترین سطح مدیریتی کشور یعنی حکمرانی جامعه را نیز برای زنان مطرح می‌کند.
نسبت نقش مادری با حضور سیاسی-اجتماعی زنان	هر دو نقش فرزندآوری را جزء نقش اصیل زنان در اسلام می‌دانند.	رهبر معظم انقلاب علیه السلام وظایف مادری، همسری و خانه‌داری را نیز جزء وظایف اصیل زنان عنوان می‌کند که نباید تحت الشعاع فعالیت سیاسی-اجتماعی زنان قرار بگیرد، مگر در فریضه مهم‌تر از جان خود و خانواده.

آیت‌الله خامنه‌ای (عج) حجاب اصیل اسلامی را برای زنان لازم عنوان کرده و اختلاط با نامحرم را ممنوع می‌داند، اما ودود حجاب را یک حکم فرهنگی سیال معرفی و تماس با نامحرم اگر در حریم عفاف باشد را جایز می‌داند.	-	پوشش زنان و ارتباط با مردان در فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی
--	---	---

۹. ارزیابی نظرات ودود

پس از بیان متناظر نظرات آمنة ودود با رهبر معظم انقلاب (عج)، در ادامه برخی نظرات آمنة ودود مورد نقد و ارزیابی قرار می‌گیرد:

الف) تفکیک آموزه‌های دینی به جهان‌شمول و خاص؛ ودود به صورت گسترده و البته غیردقیق، آموزه‌های دینی را به دو دسته جهان‌شمول و خاص تقسیم کرده و نتایج خاصی در حوزه حضور اجتماعی زنان از آن می‌گیرد، مثل آزادی حجاب در عصر حاضر. حال آنکه باید توجه کرد هرچند اسلام بین نیازهای ثابت و متغیر تفکیک قائل شده، به طوری که نیازهای ثابت با تغییر اجتماع بشری می‌تواند تغییر کند، مثل «پوشیدن جامه‌های گران‌تر توسط امام صادق (ع) نسبت به عصر نبوی مبتنی بر اصل مساوات» (مطهری، ۱۳۸۸: ۱۱۷-۱۲۱ و ۱۳۴)؛ اما معیار دقیق تفکیک بین این دو نوع آموزه چیست؟ آیا هر چیزی که خلاف برابری جنسیتی معاصر فمینیسم باشد، باید به عنوان آموزه خاص عصر نزول تلقی شود؟ شاید حکمتی در برخی آموزه‌ها باشد که انسان‌ها هنوز قدرت درک آن را نیافته‌اند و در سده‌های بعدی متوجه می‌شوند (عباسی، ۱۳۹۵: ۱۶۹-۱۷۰؛ عرب‌صالحی، ۱۳۹۱: ۱۹۱). از این رو دیدگاهی که ودود پیرامون حجاب دارد زیر سؤال می‌رود، چراکه به عقیده ودود، حجابی که زنان آن موقع داشتند مختص عصر نزول بوده و باید حکمی جهان‌شمول از آن استنباط شود.

ب) استنباط روح قرآن از طریق قیاس ناقص؛ استنباط روح قرآن مثل فهم ملاک‌های احکام دینی است حال آنکه استنباط روح حاکم بر کل قرآن قابل اجرا نیست، چراکه بسیاری

از احکام اجتماعی مبتنی بر مصالحی هستند که عقل بشر قادر به درک جزئیات آن نیست (علمی، ۱۳۸۶: ۳۱). در همین راستا ودود مبتنی بر دیدگاه فضل الرحمن، مسأله حجاب را درباره به روز شدن احکام مطرح می‌کند. طبق مطالب پیش گفته، وی حجاب را امری فرهنگی مختص عصر نزول می‌داند. این امر بیش از اینکه مشابه اجتهاد در احکام باشد، مشابه قیاس است. قیاس یعنی تعدی حکم از یک موضوع به موضوع دیگر به سبب اشتراک در علت حکم. از نظر شیعه اگر قیاس مبتنی بر علت صریح ذکر شده در متن باشد قابل قبول هست اما در قیاسی که ودود می‌گوید علت صریحاً نیامده و این استنباط شخص است که می‌تواند خطا باشد و از این رو مردود است^۱ (مشکینی اردبیلی، ۱۳۷۴: ۲۲۶).

ج) استنباط حق حکمرانی زن از داستان قرآنی ملکه سبا؛ فارغ از اینکه غالب فقهای شیعه و سنی «زن بودن حاکم» را معتبر نمی‌دانند، در این قسمت نکاتی پیرامون استفاده قرآنی ودود از این داستان مطرح می‌شود. نکاتی که ودود در تأیید حق حکمرانی زنان از آیات قرآن استفاده می‌کند، متقن نبوده و برداشت‌های تفسیری مخالف به راحتی محتمل است. برای مثال «کریم» دانستن نامه سلیمان نبی می‌توان ناشی از ویژگی‌های ظاهری نامه باشد نه محتوای آن؛ ارسال هدیه برای منصرف کردن سلیمان نبی از حمله می‌تواند شبیه رشوه باشد درحالی که می‌توانست نامه‌ای برای گفتگو با سلیمان بفرستد و این دلالت بیشتری بر شم سیاسی وی داشت؛ ثالثاً اگر قرآن کریم درصدد تأیید حکمرانی ملکه سبا بود باید اشاره‌ای به تداوم حکمرانی ملکه سبا بعد از تسلیم شدن در برابر سلیمان می‌شد، وگرنه اشاره به حاکمی که خورشیدپرستی در مملکت او حاکم است نمی‌تواند الگوی مطلوبی باشد.

د) کم‌توجهی به روایات: روایات معصومین علیهم‌السلام در دیدگاه فقها و اصولیون شیعه یکی از منابع چهارگانه استنباط احکام شرعی و در دیدگاه مفسران کلام وحی، یکی از منابع تفسیر قرآن است (بابایی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۸۷). درحالی که آمنه ودود فقط بر قرآن تمرکز کرده و کل سنت روایی و تفسیری را مردسالارانه می‌داند. از این رو نظرات نادرستی درباره برخی مسائل دینی همچون اختلاط دو جنس ارائه کرده است. بدین ترتیب که وی صریحاً دست

۱. برای اطلاعات بیشتر درباره قیاس در اصول فقه ر.ک: مشکینی اردبیلی، ۱۳۷۴.

دادن و در آغوش گرفتن زن و مرد نامحرم را جایز می‌شمارد؛ اما یکی از شروطی که در اسلام برای حضور سیاسی-اجتماعی زنان ذکر شده، فاصله‌گذاری با مردان و عدم اختلاط با نامحرم هست، همان‌طور که رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام بر این امر تأکید دارند.

۱۰. نتیجه‌گیری

هدف مقاله حاضر تبیین نگاه توحیدی دو اندیشمند از سنت اسلامی و فمینیستی یعنی رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام و آمنه ودود پیرامون حضور سیاسی-اجتماعی زنان بود. تحقیق حاضر نشان داد ودود متأثر از مفهوم بنیادین توحید در اسلام، دو روش «هرمنوتیک توحیدی» و «طرح‌واره توحیدی» را مطرح کرده و در تلاش است برابری جنسیتی و عدالت اجتماعی بیشتری را برای زنان در جوامع مسلمان فراهم نماید. مشرکانه دانستن مردسالاری، اعتقاد به فرهنگی بودن احکامی مثل حجاب زن، محدود کردن وظیفه خانوادگی زن به فرزندآوری و مشروع دانستن مصافحه و آغوش گرفتن زن و مرد نامحرم جزء نمونه نظرات ودود بود. در مقابل، رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام ضمن تأیید شرعی بودن تصدی مسئولیت‌های کلان همچون وزارت برای زنان، بر اولویت نقش خانوادگی زن در اکثر موارد تأکید می‌کنند. کنترل جاذبه جنسی (حجاب و عدم اختلاط دو جنس) یکی از شروط حضور زن در جامعه از نگاه ایشان بود.

به‌طورکلی بررسی تطبیقی نظرات آمنه ودود با رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام نشان داد ودود برای رفع برخی نابرابری‌ها علیه زنان با استمداد از مفهوم اسلامی توحید در سنت جاهلانیه ظالم به زنان گام‌های خوبی برداشته اما به علت ضعف روش‌شناختی دچار اشتباهات فاحشی نیز شده است. یکی از مهم‌ترین مسائلی که باعث متفاوت بودن نظرات او نسبت به سنت اسلامی می‌شود بی‌توجهی به روایات است حال‌آنکه یکی از منابع اصلی فهم دین، رجوع به کلام معصومین علیهم‌السلام است. در مقابل رهبر معظم انقلاب علیه‌السلام با تکیه بر منابع اصیل دینی، ضمن تلاش برای حفظ جایگاه خانواده و کرامت حقیقی زن، توجه ویژه‌ای به جایگاه اصیل او در جامعه دارد. بدین ترتیب که فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی زنان مادامی که به خانواده آسیب نرساند و در تضاد با کرامت آنان نباشد، جایز است.

منابع

قرآن کریم.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). من لایحضره الفقیه. (علی اکبر غفاری، مصحح). قم، دفتر انتشارات اسلامی.

امینی، سعیده، و دادگسترینیا، محمدعلی (۱۴۰۲). واکاوی کارزار تویبتری روایات آزار جنسی بر پایه علوم اجتماعی محاسباتی. مطالعات رسانه‌های نوین. ۳۴، ۱۵۹-۲۰۴.

بابایی، علی اکبر، و عزیزی کیا، غلامعلی، و روحانی‌راد، مجتبی (۱۳۹۶). روش‌شناسی تفسیر قرآن. قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سمت.

بانکی پورفرد، امیرحسین، عرصه‌های حضور اجتماعی زن؛ برگرفته از بیانات حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای رهبر معظم انقلاب اسلامی. نسخه الکترونیکی، انقلاب اسلامی.

بدره، محسن (۱۴۰۲). گفتگویی میان اسلام و فمینیسم؛ تحلیل و نقد مبانی معرفتی فمینیسم اسلامی. تهران، آرما.

بیرامی، رقیه، و صانعی‌پور، محمدحسن، و کریمی بنادکوهی، محمود، و مروجی، لیلاالسادات (۱۳۹۷)، از هرمنوتیک توحیدی تا پارادایم توحیدی؛ بررسی تطور روش‌شناسی آمنه ودود در

فهم قرآن. تفسیر و زبان قرآن. ۶(۲)، ۱۱-۳۲.

پاکتچی، احمد (۱۳۹۰)، روش تحقیق تخصصی. تهران، انجمن علمی دانشجویی الهیات دانشگاه امام صادق (ع).

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۹)، طرح کلی اندیشه اسلامی. نسخه الکترونیکی، تهران، صهبا. داودی لیمونی، سعید، و اسدالهی، اعظم (۱۴۰۱). نقد آرای آمنه ودود در تفسیر آیات حجاب؛

عفاف‌گرایی و حجاب‌گریزی. قرآن‌پژوهی خاورشناسان. ۳۳، ۹-۳۸.

زرنندی، سعید (۱۴۰۲). مروری بر روش تحقیق تطبیقی: نظریه‌ها، رویکردها و افق‌ها. مدیریت دولتی تطبیقی. ۴، ۱-۲۱.

شمس، زینب، و عباسی مقدم، مصطفی (۱۴۰۱). تأثیر جنسیت در تفسیر؛ مطالعه تطبیقی دیدگاه مجتهد امین و آمنه ودود با مفسران مرد در آیات مرتبط با زنان. پژوهش‌های تفسیر

تطبیقی. ۸، ۶۷-۱۰۰.

عباسی، مهرداد (۱۳۹۵). رویکرد تاریخی فضل الرحمن به قرآن؛ بررسی توصیفی-تحلیلی. تاریخ و تمدن اسلامی. ۲۳، ۱۵۱-۱۸۳.

- عرب‌صالحی، محمد (۱۳۹۱). تاریخی‌نگری و دین. تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی. علمی، محمدجعفر (۱۳۸۶). بررسی و نقد نظریه فضل الرحمن در بازسازی اجتهاد در دین. علوم سیاسی. ۳۷، ۷۱-۱۴۸.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۸۸). منطق پژوهش تطبیقی. مطالعات اجتماعی ایران. ۳(۴)، ۷۶-۹۲. قاسم‌پور، فاطمه، و علی‌آبادی، شیما (۱۳۹۷). بررسی مفهوم «نقش جنسیتی» در دیدگاه آمنه ودود با رویکرد اجتهادی-کلامی. مطالعه راهبردی زنان. ۸۲، ۷۷-۱۰۰.
- قاسم‌پور، فاطمه، و نصرت‌خوارزمی، زهره (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی رویکرد فمینیسم اسلامی و امام خمینی علیه السلام در تحقق حقوق اجتماعی و سیاسی زنان در حکومت اسلامی. نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان. ۱۷، ۲۲۱-۲۴۸.
- قاسمی، حاکم، و معالی، فاطمه (۱۳۹۳). عوامل محدود ماندن مشارکت سیاسی زنان. علوم سیاسی. ۱۰، ۱، ۱۲۴-۱۵۶.
- کرمی، محمدتقی، و محبوبی شریعت‌پناهی، نسیم‌السادات (۱۳۹۲). فمینیسم اسلامی؛ مفاهیم و امکان‌ها. مطالعات راهبردی زنان. ۱۵، ۲۲۹-۲۶۳.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). الکافی. (علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، مصححین). تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- لولا‌آور، منصوره، و شاهمرادی زواره، راضیه (۱۳۹۳). واکاوی نقش اجتماعی زن از منظر آیت‌الله خامنه‌ای؛ نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان. ۶، ۹-۲۸.
- مشکینی اردبیلی، علی (۱۳۷۴). اصطلاحات الاصول و معظم أبحاثها. قم، الهادی.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۸). اسلام و نیازهای زمان. تهران، صدرا.
- میرخانی، عزت‌السادات، و شاکری گلپایگانی، طوبی، و بدره، محسن (۱۳۹۳). تطور روش‌شناختی در جریان موسوم به فمینیسم اسلامی؛ مطالعات جنسیت و خانواده. ۲، ۱۶۰-۲۰۴.
- هدایت‌الله، عایشه (۱۴۰۰). حاشیه‌های فمینیستی قرآن. (مرضیه محمص و نفیسه دانش‌فرد، مترجمان). تهران، کرگدن.

Wadud, Amina (1999). Quran and woman: Rereading the sacred text from a woman's perspective,
New York, Oxford University Press.

Wadud, Amina (2006). Inside the gender Jihad: Women's reform in Islam, Oxford, and Oneworld.

<https://farsi.khamenei.ir>.

